

Wstęp

Praca przymusowa w Ober Ost*, którą zobaczyłem, jest najniegodziwszą i najnikczemniejszą rzeczą, jaką można sobie wyobrazić, i na zawsze niemieckie imię okryła hańbą¹.

Julius Berger, w okresie 1917/1918 kierownik
Wydziału Żydowskiego Niemieckiej Centrali Robotniczej
(Deutsche Arbeiterzentrale, DAZ) w Warszawie, wiosna 1919²

Praca przymusowa jest jednym z najczarniejszych rozdziałów ery wojen światowych. Okres pomiędzy 1914 a 1945 rokiem określany bywa także jako „druga wojna trzydziestoletnia”³, postrzegany jest więc jako jedna całość. Ale gdy mowa jest dziś o pracy przymusowej, kojarzy się z nią na ogół tylko II wojnę światową. W rzeczywistości jednak wykorzystywana była ona już w trakcie pierwszego światowego konfliktu. „Pierwotna katastrofa XX wieku”⁴ wyznaczyła głęboką cezurę związaną z licznymi tendencjami do totalności, które dotyczyły także rynku pracy, co uwidoczniło się np. w sporach o ustawę o służbie pomocniczej dla ojczyzny z grudnia 1916 roku**. Jeszcze wyraźniej tendencje te uwidoczniły się w przypadku pracowników zagranicznych. Już w latach 1914–1918 władze niemieckie pozyskiwały i zatrudniały przymusowo tysiące zagranicznych pracowników na terenie Cesarstwa i na terenach okupowanych. Zakres i charakter pracy przymusowej w czasie Wielkiej Wojny zbadany jest jednak w stopniu znacznie mniejszym niż w czasie II wojny światowej. Dlatego też kwestie te stały się przedmiotem niniejszej rozprawy. Ma ona przynieść

¹ J. Berger, *Ostjüdische Arbeiter im Kriege*, „Volk und Land” 1919, 1, z. 27, s. 835.

² Działalność Bergera dokładnie omówiono w rozdz. 5.1.1.

³ Zob. H.-U. Wehler, *Der zweite Dreißigjährige Krieg*, [w:] *Der Erste Weltkrieg. Die Ur-Katastrophe des 20. Jahrhunderts*, red. K. Wiegrefe, S. Burgdorff, München 2008, s. 23–35.

⁴ E. Schulin, *Die Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts*, [w:] *Der Erste Weltkrieg. Wirkung – Wahrnehmung – Analyse*, red. W. Michalka, München 1994, s. 3–27; tytuł nawiązuje do sformułowania ukutego przez George’a F. Kennana – „the Great Seminal Catastrophe of this Century”.

* Ober Ost: wyznaczony w 1915 r. obszar pod administracją wojskową dowódcy frontu wschodniego, obejmujący pas od Kurlandii po okolice Grodna i Białegostoku – *przyp. tłum.*

** *Gesetz über den vaterländischen Hilfsdienst*. Ustawa weszła w życie 6 grudnia 1916 r. z inicjatywy Najwyższego Dowództwa Armii (OHL). Zobowiązywała wszystkich niepowołanych do wojska mężczyzn w wieku 17–60 lat do pracy w przemyśle zbrojeniowym lub na stanowiskach pracy istotnych dla potencjału militarnego – *przyp. tłum.*

odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu i dlaczego praca przymusowa stosowana była jako środek w niemieckiej polityce zarządzania siłą roboczą w czasie I wojny światowej. Analiza skupia się przy tym na zajętych przez Niemcy obszarach Cesarstwa Rosyjskiego.

Tłem dla użycia pracy przymusowej stał się spowodowany przez wojnę niedobór siły roboczej. Już w latach 90. XIX wieku w związku z okresem prosperity odczuwalny był w Cesarstwie Niemieckim brak rąk do pracy. Dlatego przed wojną liczba 1,2 miliona pracowników zagranicznych dała Niemcom pozycję drugiego na świecie – po Stanach Zjednoczonych – importera siły roboczej⁵. Problem niedoboru pracowników nasilił się jeszcze bardziej po wybuchu wojny w roku 1914 w związku z powołaniem pod broń większości mężczyzn i przestawieniem gospodarki z pokojowej na wojenną.

Zasadniczo wszystkie państwa wojujące stanęły w obliczu dużych niedoborów siły roboczej. Pobór prowadzono szybko i bez uwzględniania gospodarki i rynku pracy. W Niemczech podczas wojny powołano do wojska łącznie 13 milionów ludzi, czyli niemal wszystkich mężczyzn w wieku poborowym. Na początku konfliktu panował powszechny pogląd, że będzie on miał charakter krótki i ograniczony. W 1915 roku, w związku z toczonymi bitwami materiałowymi^{*}, ciągle wzrastała jednak produkcja zbrojeniowa. Gospodarka wojenna potrzebowała zatem coraz większej liczby pracowników. O ile państwa Ententy skorzystały w tym celu z międzynarodowych rynków pracy i w szczególności ze swoich kolonii, o tyle państwa centralne odcięte były przez aliancką blokadę od zamorskich źródeł siły roboczej⁶. W Niemczech przed 1914 rokiem znaczna część pracowników zagranicznych pochodziła z Austro-Węgier i Włoch. Po wybuchu wojny kraje te przestały być dostawcami siły roboczej.

⁵ I. Ferenczi, *Kontinentale Wanderungen und die Annäherung der Völker. Ein geschichtlicher Überblick*, Jena 1930.

⁶ J. Oltmer, *Arbeitszwang und Zwangsarbeit. Kriegsgefangene und ausländische Zivilarbeitskräfte im Ersten Weltkrieg*, [w:] *Der Tod als Maschinist. Der industrialisierte Krieg 1914–1918*, red. R. Spilker, U. Bernd, Bramsche 1998, s. 96–107. O rekrutacji zagranicznych pracowników zza oceanu przez państwa Ententy zob. m.in.: J. Oltmer, *Erzwungene Migration: »Fremdarbeit« in zwei Weltkriegen*, [w:] *Nationalsozialismus und Erster Weltkrieg*, red. G. Krumeich, Essen 2010, s. 355 i n.; K.J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, München 2000, s. 236–238; *La Première Guerre Mondiale. Cinq continents au front*, red. D. Dendooven, P. Chielens, Bruxelles 2008; J. Frémeaux, *Les colonies dans la Grande guerre. Combats et épreuves des peuples d'outre-mer*, Saint-Cloud 2006, s. 72–79.

^{*} Bitwa materiałowa, bitwa na wyczerpanie: bitwa toczona w takim celu i w taki sposób, by zmusić przeciwnika do zaangażowania i zużycia jak największej liczby wojska i ilości materiału wojennego (w szczególności amunicji). Ogromne wykorzystanie podczas takich walk materiału wojennego pociągało za sobą konieczność przestawienia gospodarek państw wojujących, gdyż dotychczasowy rozmiar produkcji nie nadążał za bieżącym zużyciem. Przykładem bitwy materiałowej są walki o Verdun – *przyp. thum*.

Sprzymierzone Austro-Węgry powołały mężczyzn pod broń, w związku z czym przestali być oni dostępni dla niemieckiego werbunku. Po tym jak w kwietniu 1915 roku Włochy przystąpiły do wojny po stronie Ententy, także ten kraj przestał wchodzić w grę jako źródło siły roboczej.

Już późnym latem 1914 roku kierownictwo Rzeszy^{*} wydało zakaz powrotu do ojczyzny przebywającym na terenie Cesarstwa pracownikom z Rosji, którzy teraz stali się obywatelami wrogiego państwa. Represje te zatrzymały w Niemczech i zobowiązały do pracy do 300 tysięcy osób. Pokrycie ustawicznie rosnącego zapotrzebowania na siłę roboczą nie było jednak w ten sposób możliwe.

Pewnym wyjściem z tego problemu wydawały się zasoby ludzkie obszarów zajętych przez Niemcy po wybuchu wojny. Niemieckie władze okupacyjne podejmowały więc na opanowanych terenach w Belgii, północnej Francji, w Królestwie Polskim i krajach bałtyckich różnorakie środki w celu pozyskania pracowników. Siła robocza potrzebna była pilnie nie tylko w gospodarce wojennej w Niemczech, ale i na samych terenach okupowanych. Niemiecka administracja okupacyjna planowała na zajętych obszarach liczne prace w zakresie budowy kolei i dróg, jak również w rolnictwie i leśnictwie. Służyć miały one zapewnieniu łączności między frontem a własnym krajem oraz zaopatrzeniu wojsk i Niemiec w żywność i drewno.

W Belgii i w Królestwie Polskim, gdzie panowało duże bezrobocie, cywilne władze okupacyjne i specjalne instytucje werbunkowe próbowały początkowo pozyskiwać pracowników za pomocą dobrowolnej rekrutacji. Mimo wyraźnej biedy, którą cierpiała ludność, nie udało się jednak pozyskać liczby chętnych wystarczającej do pokrycia znacznego zapotrzebowania. W ciągu wojny zapotrzebowanie to dodatkowo jeszcze się nasiliło. Dotychczasowy zestaw środków opartych o bodźce lub presję ekonomiczną i zgodnych z prawem międzynarodowym został wyczerpany.

W północnej Francji i krajach bałtyckich tamtejsza niemiecka administracja wojskowa w polityce sterowania siłą roboczą od samego początku obrała inny kurs. Dobrowolny werbunek do pracy w Niemczech odgrywał tutaj względem robót wykonywanych na miejscu jedynie rolę podrzędną. W oparciu o budzącą wątpliwości wykładnię prawa międzynarodowego władze, którymi w krajach bałtyckich kierowali generałowie Paul von Hindenburg i Erich Ludendorff, od samego początku przymusowo zatrudniały ludność do prac lokalnych.

W przekonaniu Hindenburga i Ludendorffa wojnę wygrać można było tylko dzięki zmobilizowaniu na rzecz jej prowadzenia wszystkich sił gospodarki

^{*} Kierownictwo Rzeszy (niem. Reichsleitung): określenie to odnosi się do de facto rządu Rzeszy, który jednak, ze względu na strukturę polityczną Cesarstwa, nie był „rządem” nazywany – *przyp. tłum.*

i społeczeństwa. W sierpniu 1916 roku cesarz Wilhelm II powierzył obu generałom kierowanie trzecim Najwyższym Dowództwem Armii (OHL^{*}). Tym samym polityka wykorzystania siły roboczej na całym obszarze znajdującym się w niemieckim władaniu wkroczyła w nową fazę. W celu rozwiązania problemu braku rąk do pracy Ludendorff jesienią 1916 roku zażądał, by – nie oglądając się już na prawo międzynarodowe – na wszystkich zajętych terenach wprowadzić przymusowe zatrudnianie pracowników i przymusową pracę. Żądanie to zostało następnie w różnym wymiarze zrealizowane na wszystkich okupowanych obszarach.

Już parę miesięcy później te przymusowe środki wstrzymane zostały w Belgii i w Królestwie Polskim z uwagi na silne protesty tamtejszych mieszkańców oraz przez polityczny wzgląd na mocarstwa neutralne i wrogie. Znaczenie miała też niedostateczna efektywność tych środków. Jednocześnie władze podjęły próby zwiększenia bodźców ekonomicznych skłaniających do podjęcia pracy na rzecz Niemiec. Natomiast w północnej Francji i krajach bałtyckich władze niemieckie w dalszym ciągu praktykowały przymusowe zatrudnianie pracowników i pracę przymusową, by móc samemu prowadzić prace na zajętych obszarach.

Na terytoriach okupowanych istniały więc w czasie wojny wielorakie formy pozyskiwania i zatrudniania pracowników, w których przymus odgrywał rozmaitą rolę. Ta różnorodność sprawia, iż konieczne jest zdefiniowanie, co w niniejszym opracowaniu nazywa się pracą przymusową. Brak jest jednej powszechnie obowiązującej naukowej definicji pracy przymusowej, w literaturze pojęcie to stosowane jest niejednolicie. W czasie zimnej wojny historiografie obu państw niemieckich nie były między sobą zgodne co do tego, jak należy zdefiniować pracę przymusową w czasie I wojny światowej. Zachodniemiecki historyk Friedrich Zunkel twierdzi, że rok 1914 przyniósł ze sobą wyraźną cezurę. Wydając rosyjskim pracownikom zakaz powrotu do ojczyzny, władze niemieckie zdecydowały się na autorytarne rozwiązanie problemu siły roboczej. Odtąd przymus definiować miał niemiecką politykę w tym zakresie, co jednak w miarę możliwości realizowane miało być przez władze w sposób zawoalowany⁷.

Natomiast w NRD historiografia marksistowska widziała w zakazie powrotu i późniejszych środkach podjętych w latach 1914–1918 wobec pracowników z Rosji jedynie stopniowe zmiany względem okresu przed wybuchem wojny. „Przymus pozaekonomiczny”, tj. praca przymusowa pod groźbą lub wobec

⁷ F. Zunkel, *Die ausländischen Arbeiter in der deutschen Kriegswirtschaftspolitik des Ersten Weltkrieges*, [w:] *Entstehung und Wandel der modernen Gesellschaft. Festschrift für Hans Rosenberg zum 65. Geburtstag*, red. G.A. Ritter, Berlin 1970, s. 287.

* OHL: *Oberste Heeresleitung*, w dalszej części nazywane niemieckim skrótem. Liczebnik „trzeci” odnosi się do trzeciego od wybuchu wojny składu kierownictwa. Pierwszemu przewodził Helmuth von Moltke (młodszy), drugiemu – Erich von Falkenhayn – *przyyp. tłum.*

użycia przemocy, w opinii historyków wschodnioniemieckich zastąpił jedynie wcześniejszy „przymus ekonomiczny” wyrażający się np. w wykorzystywaniu trudnej sytuacji gospodarczej obszarów, z których pochodzili pracownicy⁸.

Takie zestawienie nie odpowiada jednak sytuacji faktycznej, bowiem polityka pozyskiwania i użycia siły roboczej w czasie I wojny światowej różniła się przecież istotnie od tej z okresu przed jej wybuchem. Według definicji marksistowskiej – czyli przy rozciągnięciu także na przymus ekonomiczny – pojęcie pracy przymusowej traci wszelką ostrość analityczną i staje się przez to bezużyteczne. Ostatecznie, patrząc globalnie, w przypadku bardzo wielu stosunków pracy trzeba by było wówczas mówić o pracy przymusowej. Problematyczne byłoby to także w świetle prawa międzynarodowego, gdyż praca przymusowa jest powszechnie potępiana.

Generalnie nauka podkreśla dzisiaj, że stosunki pracy nie są z reguły określane przez przejrzystą dychotomię dobrowolności i przymusu, lecz przez rozmaite formy mieszane. Dobrowolna praca zawierać może w sobie aspekty niewoli, a często wolność i przymus nie dają się od siebie jednoznacznie oddzielić⁹.

W odniesieniu do złożonego narodowosocjalistycznego systemu pracy przymusowej Mark Spoerer stworzył klasyfikację różnorodnych form pracy dobrowolnej i niedobrowolnej. Za główną cechę różniącą posłużyło mu pytanie, czy pracobiorca posiada możliwości „exit” i „voice”. „Exit” rozumie Spoerer jako możliwość opuszczenia lub zmiany przez pracownika miejsca pracy w przypadku niezadowolenia z jej warunków. „Voice” określa możliwość poskarżenia się przez pracobiorcę na swoją sytuację w sposób dający widoki na skuteczność. W oparciu o dostępność lub brak tych możliwości Spoerer wyróżnia cztery kategorie pracowników zagranicznych: dobrowolni pracownicy zagraniczni, pracownicy przymusowi w sensie węższym, pracownicy wykonujący pracę niewolniczą i pracownicy o statusie *less than slaves**. Pracownicy przymusowi w sensie węższym pierwotnie zatrudnili się dobrowolnie, po czym zmuszeni zostali do dalszego wykonywania pracy także wbrew swojej woli. Skargi na warunki pracy dawały niewielkie rezultaty. Pracownicy dwóch ostatnich kategorii nie mieli możliwości wyrażenia swojej opinii i pozostawali w bardzo

⁸ Zob. L. Elsner, J. Lehmann, *Ausländische Arbeitskräfte unter dem deutschen Imperialismus, 1900–1985*, Berlin 1988, s. 67–69; J. Lehmann, *Kontinuität und Wandel. Zur Entwicklung des institutionellen Regulierungsmechanismus für die Ausländerbeschäftigung im imperialistischen Deutschland*, „Fremdarbeiterpolitik des Imperialismus” 1988, z. 19, s. 17–24.

⁹ Zob. też J. Lucassen, L. Lucassen, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, [w:] *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, red. J. Lucassen, L. Lucassen, Bern 1997, s. 12–14; J. Lucassen, *Free and Unfree Labour before the Twentieth Century. A Brief Overview*, [w:] *Free and Unfree Labour. The Debate continues*, red. T. Brass, M. van der Linden, Bern 1997, s. 45–47.

* *Less than slaves* (ang.): mniej niż niewolnicy – *przyp. tłum.*

złych warunkach bytowych. W przypadku osób należących do kategorii *less than slaves* warunki te były tak katastrofalne, że prowadziły do skrajnie dużej śmiertelności. Śmierć pracowników była w tym wypadku akceptowana, jeśli sama w sobie nie stanowiła jasno określonego celu¹⁰.

Z uwagi na wyjątkowy charakter II wojny światowej kategorii powyższych nie da się bezwarunkowo odnieść do I wojny. Ponadto problematyczne jest określenie „praca niewolnicza”, ponieważ termin ten w formie używanej przez Spoerera nie uwzględnia znaczeniowego elementu posiadania, jaki ma w sobie słowo „niewolnictwo”. Historyczne formy niewolnictwa nie niosły ze sobą ponadto dużej śmiertelności, bowiem właściciel niewolników zainteresowany był tym, by zachowali oni swoją zdolność do pracy. Mimo ograniczonych możliwości zastosowania modelu Spoerera do przedmiotu niniejszej rozprawy, podtrzymać można jednak stwierdzenie, że praca przymusowa mogła przyjmować różnorodne formy i mieć zupełnie różne konsekwencje dla tych, którzy ją wykonywali.

W niniejszej rozprawie praca wykonywana z powodu przymusu ekonomicznego nie będzie więc nazywana przymusową. Analiza ta oparta jest na definicji Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO), która przedstawiona została w 1930 roku jako reakcja na kolonialne systemy pracy przymusowej¹¹. Zgodnie z tą uznaną na arenie międzynarodowej i do dziś obowiązującą definicją, zawartą także w projekcie Deklaracji Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych¹², praca przymusowa oznacza „wszelką pracę lub usługi wymagane od jakiejś osoby pod groźbą jakiejkolwiek kary i do których dana osoba nie zgłosiła się

¹⁰ M. Spoerer, *Die soziale Differenzierung der ausländischen Zivilarbeiter, Kriegsgefangenen und Häftlinge im Deutschen Reich*, [w:] *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, t. 9: *Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945, im Auftrag des Militärischen Forschungsamts*, oprac. J. Echternkamp, cz. 2: *Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung*, München 2005, s. 485–576; M. Spoerer, J. Fleischhacker, *Forced Laborers in Nazi Germany. Categories, Numbers, Survivors*, „Journal of Interdisciplinary History” 2002, 33, z. 2, s. 169–204.

¹¹ F.J. Furtwängler, *Koloniale Zwangsarbeit*, „Die Arbeit” 1929, 6, z. 10, s. 789–796; tegoż, *Übereinkommen über koloniale Zwangsarbeit*, „Die Arbeit” 1930, 7, z. 10, s. 702–705; H. Bülck, *Zwangsarbeit*, [w:] *Wörterbuch des Völkerrechts*, red. H.-J. Schlochauer, t. 3, Berlin 1962, s. 893–894; L. Raphael, *Krieg, Diktatur und imperiale Erschließung. Arbeitszwang und Zwangsarbeit 1880–1960*, [w:] *Unfreie Arbeitsverhältnisse von der Antike bis in die Gegenwart*, red. E. Hermann-Otto, Hildesheim 2005, s. 264.

¹² Zob. też H. Bülck, *Zwangsarbeit*. ILO w roku 1943 przedstawiło własny projekt Karty Praw Człowieka, który wraz z innymi dokumentami posłużył w 1948 r. jako materiał wyjściowy dla Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. W Deklaracji nie wspomina się o samej pracy przymusowej, lecz w art. 4 jest mowa o niewolnictwie i służebności, które są zakazane we wszystkich swych postaciach, zob. J. Morsink, *The Universal Declaration of Human Rights. Origins, Drafting and Intent*, Philadelphia 1999. Za cenne wskazówki dziękuję Jörgowi Langemu.

dobrowolnie”^{13*}. Pracę przymusową rozumieć należy tutaj jako pracę, która wykonywana jest w następstwie groźby lub w następstwie użycia przemocy fizycznej. To implikuje w odniesieniu do wykonywujących ją pracowników, że pracy tej nie przyjęli z własnej woli, że nie wykonują jej dobrowolnie oraz że nie mogą sami zdecydować o jej zakończeniu. W przyjętej w niniejszej rozprawie definicji przymusem nacechowane nie musi być zarówno podjęcie, wykonywanie, jak i zakończenie pracy, lecz wystarczające jest, by jeden z tych elementów nie był dobrowolny. Stwierdzenie to jest ważne, ponieważ warunki zatrudnienia w czasie Wielkiej Wojny przymusowością naznaczone były w różnoraki sposób. Często granice pomiędzy dobrowolnością a przymusem były płynne¹⁴.

Rozstrzygnięcie, czy pracę uznać można za przymusową, odbywa się w niniejszej rozprawie na podstawie definicji ILO. Do zrozumienia i sklasyfikowania zjawiska pracy przymusowej w czasie I wojny światowej konieczne jest jednak także uwzględnienie kontekstu socjalno-ekonomicznego, kontekstu norm kulturowych, kontekstu prawnego i politycznego tej pracy.

Jak wspomniano, definicja ILO przedstawiona została dopiero w 1930 roku, a więc po I wojnie światowej. Miarodajny w zakresie prawa międzynarodowego był w czasie tego konfliktu uchwalony kilka lat wcześniej *Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej*¹⁵. Wszyscy główni uczestnicy Wielkiej Wojny regulamin ten podpisali¹⁶. W ten sposób ich autorytet prawny zyskiwał

¹³ *Übereinkommen über Zwangs- und Pflichtarbeit der Mitglieder der Internationalen Arbeitsorganisation (ILO) vom 29. Juni 1930*, [w:] *Menschenrechte – ihr internationaler Schutz*, red. B. Simma, U. Fastenrath, wyd. 3, München 1992, s. 123.

¹⁴ Zob. też M. Spoerer, *Zwangsarbeitsregimes im Vergleich. Deutschland und Japan im Ersten und Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte*, red. H.-Ch. Seidel, K. Tenfelde, Essen 2007, s. 187 i n.; T. Brass, M. van der Linden, *Some Observations on Unfree Labour, Capitalist Restructuring and Deproletarianization*, [w:] *Free and Unfree Labour*, s. 60; R.J. Steinfeld, S.L. Engerman, *Labour – Free or Coerced? A Historical Reassessment of Differences and Similarities*, [w:] tamże, s. 108.

¹⁵ *Abkommen über die Gebräuche des Landkrieges vom 29. Juli 1899*, „Reichsgesetzblatt” 1901, s. 423–454 [II Konwencja haska – dop. tłum.]; *Abkommen, betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkrieges vom 18. Oktober 1907*, „Reichsgesetzblatt” 1910, s. 106–151 [IV Konwencja haska, do której aneksem był *Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej – dop. tłum.*]. O znaczeniu *Regulaminu* zob. też D.M. Segesser, *Die Haager Landkriegsordnung in der internationalen wissenschaftlichen Debatte über Kriegsverbrechen im Ersten und Zweiten Weltkrieg*, „Die Friedens-Warte” 2007, 82, z. 4, s. 65–82.

¹⁶ Poza Serbią, Czarnogórą i Turcją wszystkie państwa wojujące ratyfikowały zarówno konwencję z 1899, jak i z 1907 r., F.F. Spangenberg, *Die Zwangsarbeit der Bevölkerung kriegsbesetzter Gebiete und das Völkerrecht*, Kiel 1951, s. 190.

* Tekst polski Konwencji nr 29 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącej pracy przymusowej lub obowiązkowej przyjętej w Genewie dnia 28 czerwca 1930 r. (art. 2 ust. 1) cytowany na podstawie: KONWENCJA (nr 29) dotycząca pracy przymusowej lub obowiązkowej,

międzynarodowe uznanie. *Regulamin* miał jednak pewne braki, które wyraźnie uwidoczniły się w trakcie wojny. Szybko okazało się, że niektóre postanowienia sformułowane zostały zbyt ogólnikowo, a niektóre istotne problemy w ogóle nie zostały poruszone¹⁷.

W *Regulaminie* nie wspomniano na przykład wyraźnie o deportacjach¹⁸. O ile uregulowano zasadniczo użycie jako pracowników jeńców wojennych¹⁹, o tyle o zatrudnianiu ludności cywilnej do prac na zajętych terenach wspomniano tylko na marginesie kilku postanowień. Jedynie art. 52 *Regulaminu* odnosił się do tego w sposób wyraźny. Zgodnie z przepisem tym ludność cywilna zajętych obszarów mogła być wykorzystywana do prac na rzecz wojsk okupacyjnych. Mogła to być na przykład ścinka drzew, jeśli drewno oddawane było do dyspozycji wyłącznie oddziałom okupacyjnym, służąc im choćby do budowy baraków lub na opał. Ścinka drzew na rzecz jednostek biorących czynny udział w walkach (na przykład do budowy umocnień) nie była natomiast dozwolona, ponieważ prace nie mogły mieć związku z prowadzeniem działań wojennych²⁰. Prace owe winny być ponadto „zastosowane do środków kraju”^{21*}. Nie wspomniano o odszkodowaniu za usługi²². W praktyce administracja nakazywała ludności terenów okupowanych wykonywanie produktów do różnorodnych celów; późniejsze ich zastosowanie często nie było pracownikom

http://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/Departament%20Rynku%20Pracy/MOP/konw_29.doc (dostęp: 10.11.2013) – przyp. tłum.

¹⁷ O.M. Uhler, *Der völkerrechtliche Schutz der Bevölkerung eines besetzten Gebiets gegen Maßnahmen der Okkupationsmacht unter besonderer Berücksichtigung der Genfer Zivilkonvention vom 12. August 1949*, Zürich 1950, s. 18 i n.

¹⁸ Tamże, s. 19, 171 i n.; J.-M. Henckaerts, *Deportation and Transfer of Civilians in Time of War*, „Vanderbilt Journal of Transnational Law” 1993, 26, s. 480–484; J. Thiel, »Menschenbassin Belgien«. *Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen 2007, s. 23 i n.

¹⁹ Zob. przede wszystkim art. 6 *Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej* (aneks do IV Konwencji haskiej), *Abkommen, betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkrieges*, s. 134 i n. Artykuł ten zezwalał na użycie do pracy szeregowych i podoficerów.

²⁰ Za cenne wskazówki dotyczące interpretacji *Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej* dziękuję Rikowi Verwaestowi, który opublikował pracę traktującą m.in. o zastosowaniu *Regulaminu* w czasie I wojny światowej, zob. R. Verwaest, *Van Den Haag tot Genève: België en het internationale oorlogsrecht (1874–1950)*, Brügge 2011. O art. 52 zob. też Ch. Meurer, *Das Kriegsrecht der Haager Konferenz*, München 1907, s. 292–299.

²¹ Art. 52 *Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej*, *Abkommen, betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkrieges*, s. 149.

²² J.L. Kunz, *Kriegsrecht und Neutralitätsrecht*, Wien 1935, s. 95.

* Fragment tekstu polskiego art. 52 *Regulaminu* cytowany na podstawie Dz.U. 1927 nr 21 poz. 161, http://pl.wikisource.org/wiki/Konwencja_haska_IV_%281907%29 (dostęp: 10.11.2013) – przyp. tłum.

znane²³. To, jakie obciążenie ludności było stosowne, stanowiło przy tym kwestię subiektywną.

Postanowienia *Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej* pozostawiały więc sporą swobodę interpretacyjną²⁴, którą niemieckie władze – jak wykazane zostanie w niniejszej rozprawie – starały się maksymalnie wykorzystywać w celu uzasadnienia przymusu pracy. Szczególnie często do legitymizowania swojej polityki używały art. 43 *Regulaminu*, który zobowiązywał władze okupacyjne do powzięcia wszystkich koniecznych środków celem przywrócenia i zapewnienia porządku i życia społecznego na zajętych obszarach²⁵. W okupowanych krajach bałtyckich wywiedziono z tego artykułu na przykład przymusowe zatrudnienie ludności do zwożenia plonów, które konieczne miały być do zapewnienia życia społecznego i nie mogły być zagwarantowane w inny sposób. Niemieckie władze okupacyjne – wbrew intencjom *Regulaminu* – same przyczyniły się jednak do tego, że niezbędne zaopatrzenie ludności zajętych terenów w żywność stało pod znakiem zapytania (na przykład przez to, iż eksportowano ją do Niemiec)²⁶.

Przepisy *Regulaminu* dotyczące przymusowej pracy cywilnej ludności zajętych terenów nie musiały przejść praktycznej weryfikacji aż do wybuchu I wojny światowej. W pruskiej armii panowały ponadto zasadnicze zastrzeżenia wobec ograniczeń w prowadzeniu wojny nakładanych przez postanowienia prawa międzynarodowego. W korpusie oficerskim rozpowszechnione było przekonanie, że prowadzenie wojny określane jest przez „wojskowe konieczności”, co w praktyce prowadziło do legitymizacji wszelkich środków. Przekonanie to, które według nowszego piśmiennictwa jest jednocześnie wyrazem „kultury wojskowej” armii pruskiej, znalazło swoje odzwierciedlenie m.in. w podręczniku Sztabu Generalnego omawiającym „zwyczaje wojenne w wojnie lądowej”

²³ Przykładowo wojskowa administracja lasów Puszczy Białowieskiej wykorzystywała tysiące pracowników do pozyskiwania drewna, które używane było zarówno do celów cywilnych, jak i wojskowych, G. Escherich, *Der alte Forstmann. Fahrten und Fährten in weiter Welt*, Berlin 1935, s. 221 i n.; E. Voit, *Die Erschließung des Urwaldes*, [w:] *Bialowies in deutscher Verwaltung*, oprac. Militärforstverwaltung Bialowies, Berlin 1917, s. 21; E. von Eisenhart-Rothe, *Hindenburg und Ludendorff. Persönliches und die Verwaltung Ober-Ost*, [w:] *Hindenburg-Denkmal für das deutsche Volk*, red. P. Lindenberg, Berlin 1924, s. 265.

²⁴ O swobodzie interpretowania *Regulaminu* zob. O.M. Uhler, *Der völkerrechtliche Schutz der Bevölkerung*, s. 18; L. Oppenheim, *International Law. A Treatise*, t. 2: *Disputes, War and Neutrality*, wyd. 7, London 1952, s. 440; K.W. Kumaniecki, *Le problème ouvrier*, [w:] *La Pologne. Sa vie économique et sociale pendant la guerre*, red. M. Handelsman, seria: *Histoire économique & sociale de la Guerre mondiale. Série polonaise*, t. 2, Paris–New Haven 1938, s. 12 i n.

²⁵ Art. 43 *Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej*, *Abkommen, betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkrieges*, s. 147.

²⁶ Zob. David (SPD), 7.05.1926, WUA, seria 4, t. 7, Berlin 1926, s. 153.

oraz w „regulaminie służby tyłów”, który ukazał się krótko przed wojną i był częściowo niezgodny z haskim *Regulaminem dotyczącym praw i zwyczajów wojny lądowej*. Jednocześnie w kształceniu oficerów – o podoficerach i szeregowych nie wspominając – zaniebdywano nauczanie przepisów prawa międzynarodowego²⁷. Nie dziwi więc, że postanowienia haskiego *Regulaminu* w czasie wojny nie zawsze stanowiły dla władz instrukcję postępowania.

Dla zrozumienia wykorzystania pracy przymusowej w czasie I wojny światowej konieczne jest krótkie spojrzenie na rozwój pracy niedobrowolnej do roku 1914. Dopiero w ten sposób wyraźne staną się ciągłości oraz zmiany, wśród których poruszała się niemiecka polityka wykorzystywania siły roboczej w czasie Wielkiej Wojny.

Chociaż wiek XIX powszechnie uznawany jest za okres rozkwitu wolnego rynku pracy oraz swobodnej migracji zarobkowej²⁸, praca niedobrowolna podczas I wojny nie była dla współczesnych niczym nieznanym. W Rosji w roku 1914 wspomnienie pańszczyzny wciąż było bardzo żywe, ponieważ zniesiona została ona oficjalnie zaledwie 50 lat wcześniej²⁹. Nawet po urzędowym końcu renty odrobkowej stosunki pracy w Rosji niekoniecznie odznaczały się jej dobrowolnością. Często pańszczyznę zastępowały jedynie inne formy zależności³⁰.

Od wczesnej nowożytności rozpowszechnione było w czasach wojen i kryzysów przymusowe użycie ludności cywilnej do różnych prac w ramach posług^{**}

²⁷ I.V. Hull, *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Ithaca 2005, s. 119–130; zob. też M. Messerschmidt, *Völkerrecht und »Kriegsnotwendigkeit« in der deutschen militärischen Tradition seit den Einigungskriegen*, „German Studies Review” 1983, 6, z. 2, s. 237–269; M. Knox, *Erster Weltkrieg und Military Culture: Kontinuität und Wandel im deutsch-italienischen Vergleich*, [w:] *Das Deutsche Kaiserreich in der Kontroverse*, red. S.O. Müller, C. Torp, Göttingen 2009, s. 290–307; L. Zuckerman, *The Rape of Belgium. The Untold Story of World War I*, New York 2004, s. 38–61; A. Toppe, *Militär und Kriegsvölkerrecht. Rechtsnorm, Fachdiskurs und Kriegspraxis in Deutschland 1899–1940*, München 2008, s. 159–162; J.E. Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*, Cambridge 2009, s. 17 i n.

²⁸ J. Oltmer, *Zwangsmigration und Zwangsarbeit: Ausländische Arbeitskräfte und bäuerliche Ökonomie im Deutschland des Ersten Weltkriegs*, „Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte” 1998, 27, s. 135 i n.

²⁹ „Le peuple [...] considère, non sans justice, que ces servées équivalent au rétablissement du servage aboli il y a cinquante ans”, V. Bartuška, *Observations du Délégué du Conseil National Lituanien à la suite de son voyage dans les régions de la Lituanie occupée par l’armée allemande*, Lausanne 1918, s. 6.

³⁰ J. Lucassen, *Free and Unfree Labour...*, s. 51.

* W Rosji, bez Królestwa Polskiego, uwłaszczenie chłopów nastąpiło w 1861 r., zaś w Królestwie Polskim w 1864 r. – *przyp. konsult. nauk*.

** *Hand- und Spanndienste* (niem.). Z zastrzeżeniem braku pełnej odpowiedniości pojęciowej można wspomnieć tu o znanych z tradycji polskiej posługach prawa książęcego oraz szarwarku pieszym i sprzężajnym – *przyp. tłum.*

realizowanych ręcznie lub z wykorzystaniem własnego zaprzęgu³¹. W Cesarstwie Niemieckim ustawa o świadczeniach wojennych z 13 czerwca 1873 roku uprawniała gminy do nakładania takich powinności w wypadku wojny³². Jeszcze dzisiaj w Niemczech gminy mogą w określonych okolicznościach zobowiązywać swoich mieszkańców do posług³³, co jednak w rzeczywistości nie ma zastosowania.

Przymus pracy był ponadto we wczesnej nowożytności często stosowanym środkiem wychowawczym. Poprzez zmuszenie do pracy ludzie ubodzy i więźniowie mieli być w ramach środków dyscypliny społecznej „resocjalizowani” i przyzwyczajani do życia mieszczańskiego³⁴. W zamierzeniach domy pracy przymusowej sprawić miały, że ubodzy znikną z ulic, a jednocześnie wykorzystana zostanie ich siła robocza³⁵. Od końca XIX wieku władze państwowe poprzez przymus pracy próbowały przeciwdziałać „uchylaniu się od pracy”, które

³¹ F.F. Spangenberg, *Die Zwangsarbeit der Bevölkerung...*, s. 91–189, 220.

³² „Reichsgesetzblatt” 1873, nr 15, s. 129–137. Zob. też Ch. Meurer, *Das Kriegsrecht der Haager Konferenz...*, s. 292 i n.; K. Strupp, *Das internationale Landkriegsrecht*, Frankfurt a.M. 1914, s. 110, przypis 2.

³³ I tak, w ustawie o gminach kraju związkowego Badenia-Wirtembergia jest mowa o tym, że gmina ma prawo swoich mieszkańców „zobowiązać na określony czas do pomocy przy wypełnianiu najpilniejszych zadań obowiązkowych i w nagłych przypadkach do posług na rzecz gminy (*Hand- und Spanndienste*), zob. *Gemeindeordnung für Baden-Württemberg in der Fassung vom 24. Juni 2000*, § 10, ustęp 5, „Gesetzblatt für das Land Baden-Württemberg” 2000, 51, s. 582. W Bawarii gminy zarządzać mogą „posługi na rzecz gminy (*Hand- und Spanndienste*) w celu wypełnienia zadań gminnych przy stosownym uwzględnieniu sytuacji osobistej osób zobowiązanych”, zob. *Gemeindeordnung für den Freistaat Bayern in der Fassung der Bekanntmachung vom 22. August 1998*, art. 24, ustęp 4, „Bayerisches Gesetz- und Verordnungsblatt” 1998, 54, s. 796. W przypadku posług *Hand- und Spanndienste* chodzi o dzisiejszą służbę publiczną w sensie art. 12 ust. 2 Konstytucji RFN, która nie stanowi złamania zakazu pracy przymusowej. Wspomniany przepis Konstytucji określa to następująco: „Nikt nie może zostać przymuszony do określonej pracy, nie dotyczy to jednak obowiązku służby publicznej obowiązującego wszystkie jednostki” (przekład za: Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949, http://www.de-iure-pl.org/gesetze/recht/verfassung/text/1,1,741,DE,PL,_.html [dostęp: 11.11.2013]).

³⁴ Dalsze wskazówki i zestawienie najważniejszej literatury związanej z tym tematem zob. J. Thiel, *»Menschenbassin Belgien«*, s. 26 i n.

³⁵ T. Sokoll, *Arbeitshaus*, [w:] *Enzyklopädie der Neuzeit*, red. F. Jaeger, t. 1, Stuttgart 2005, kol. 539–542; S. Conrad, *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*, München 2006, s. 112. [Idea domów pracy przymusowej jako formy walki z żebractwem i włóczęgostwem znana była również na ziemiach polskich epoki nowożytnej, zob. J. Rafacz, *Dom pracy przymusowej u schyłku istnienia Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny” 1932/1933, t. 30, z. 1, s. 46–60; M. Bogunka, *Dom pracy przymusowej w Gdańsku w XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986, nr 2; D. Kaczor, *Dom Poprawy (Zuchthaus) w Gdańsku w XVII–XVIII w.*, „Rocznik Gdański” 1996, t. 56, z. 1, s. 43–63; M. Mikołajczyk, *Krakowski dom poprawy. Z badań nad dziejami więziennictwa w osiemnastowiecznej Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1998, t. 50, z. 1, s. 57–81 – dop. konsult. nauk.]

było nawet karane³⁶. Ogólnie rzecz ujmując, w społeczeństwie mieszczańskim przypisywano pracy ogromne znaczenie³⁷.

Przymus pracy ważną rolę odgrywał także w koloniach państw europejskich. W wielu koloniach afrykańskich, które, jak na ironię, powstały w związku ze zniesieniem niewolnictwa, europejskie mocarstwa kolonialne stworzyły nowe systemy pracy przymusowej po to, by do robót przy projektach infrastrukturalnych lub przy zagospodarowywaniu plantacji dla Europejczyków zmusić te grupy miejscowej ludności, które dobrowolnie nie były do tego skłonne. Niewolnictwo zastąpione zostało organizowanymi przez państwo systemami pracy przymusowej³⁸. Rdzenna ludność kolonii miała być też „wychowywana do pracy”. W przeciwieństwie do polityki względem warstwy niższej we własnych krajach, mocarstwom europejskim w koloniach chodziło też o to, by rzekomo „niższe rasy” poprzez przymus pracy podnieść na „wyższy poziom kulturowy”. Do dyscypliny społecznej dołączył tym samym jawny rasizm³⁹.

Polityka wykorzystywania siły roboczej w koloniach wykształciła liczne schematy, które później obserwować można było także na zajętych terenach w czasie I wojny światowej. W odniesieniu do zajętych przez Niemcy obszarów Europy Wschodniej okupujący i okupowani odwoływali się wciąż do obrazów i wyobrażeń kolonialnych. Niemiecka administracja na Litwie stwierdzała na przykład w oficjalnej publikacji, że na zajętych obszarze panowały stosunki „jak w kolonii”⁴⁰.

³⁶ *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 26. Februar 1876*, Berlin 1876, §361 i §362, s. 81 i n.

³⁷ Zob. J. Thiel, »Menschenbassin Belgien«, s. 276, 280 i n.; S. Conrad, *Globalisierung und Nation...*, s. 16 i n., 93–101, 111; T. Sokoll, *Arbeitsmoral*, [w:] *Enzyklopädie der Neuzeit*, red. F. Jaeger, t. 1, Stuttgart 2005, kol. 557–559.

³⁸ Krytycy w czasie I wojny światowej wielokrotnie zarzucali niemieckim władzom ponowne wprowadzenie niewolnictwa, zob. Trąmpczyński (Polen), 28.8.1917, Protokoll der 177. Sitzung des Ausschusses für den Reichshaushalt (Hauptausschuß, HA), HStAS Stm. E130a, Bü 1218; tenże, 5.7.1918, [w:] *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags*, t. 313, s. 5834; M. Kufferath, *Es ist nicht wahr... Ein Wort zu den Deportationen in Belgien*, [b.m.] 1917, s. 28. Jest to jednak błędem pojęciowym. Niewolnik jest własnością swojego właściciela. Taka sytuacja prawno-własnościowa nie występowała jednak w przypadku pracy przymusowej organizowanej przez państwo w czasie I wojny, zob. J. Oltmer, *Zwangsmigration und Zwangsarbeit*, s. 135. (W dalszej części pracy w przypadku źródeł archiwalnych strony podawane są tylko wtedy, gdy są to dokumenty o znacznej objętości, np. niepublikowane pamiętniki.)

³⁹ L. Raphael, *Krieg, Diktatur und imperiale Erschließung*, s. 258–267; S. Conrad, *Globalisierung und Nation...*, s. 74–123; M. Schubert, *Der schwarze Fremde. Das Bild des Schwarzafrikaners in der parlamentarischen und publizistischen Kolonialdiskussion in Deutschland von den 1870er bis in die 1930er Jahre*, Stuttgart 2003, s. 64–189; J. Thiel, »Menschenbassin Belgien«, s. 27–30; F.J. Furtwängler, *Koloniale Zwangsarbeit*; tegoż, *Übereinkommen über koloniale Zwangsarbeit*, s. 702–705.

⁴⁰ „Stosunki na obszarze Ober Ost podobne były do tych w kolonii, która stoi niezbadana przed swoim nabywcą”, cyt. za: *Das Land Ober-Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok–Grodno*, oprac. der Presseabteilung Ober Ost, Stuttgart 1917,